

Ewa Bujwid-Kurek*

„Zniekształcona demokracja” *differentia specifica* reżimu przejściowego/ hybrydowego na przykładzie państw bałkańskich – szkic rozważań teoretyczno-sytuacyjnych

“Deformed Democracy” *Differentia specifica*
of the Transitional/Hybrid Regime on the Example of the Balkan
States – a Sketch of Theoretical and Situational Considerations

STUDIA I ANALIZY

Słowa kluczowe: zniekształcona demokracja, reżim przejściowy/hybrydowy, Raporty Freedom House Nations in Transit, państwa bałkańskie

Key words: “Deformed democracy”, transitional/hybrid regime, Freedom House Nations in Transit Reports, Balkan states

Abstrakt: Celem artykułu jest próba odpowiedzi na cztery pytania: jak bliskie sobie są pojęcia „zniekształcona demokracja” i „reżim przejściowy/hybrydowy”, które z państw bałkańskich stygmatyzowane są zjawiskiem „zniekształconej demokracji” a ich ustrój polityczny oceniany jest jako reżim przejściowy/hybrydowy, czy dla przywołanych państw daje się ustalić wspólny kontekst sytuacyjny mający wpływ na ocenę demokracji transformujących się systemów politycznych, jakie są przyczyny takiego stanu rzeczy. W tym celu analizie poddane zostały Raporty Freedom House Nations in Transit z roku 2021, 2022 i 2023 dotyczące państw bałkańskich cechujących się reżimem przejściowym/hybrydowym. W kolejności alfabetycznej to: Albania, Bośnia i Hercegowina, Czarnogóra, Kosowo, Macedonia Północna oraz Serbia. W opinii autorki lata brane pod uwagę mogą wystarczająco zorientować o aktualnym stanie w badanej problematyce, bowiem jednoznacznie potwierdzają obecność zjawisk znacząco osłabiających proces demokracji tych państw. To zjawisko przyjęto określać mianem „zniekształconej demokracji”, co jest immanentną cechą reżimu przejściowego/hybrydowego. Dla analizowanych państw kontekst sytuacyjny jest bliski sobie. Wciąż istnieją problemy

* ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-7634-828x>; prof. dr hab., Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. E-mail: ewa.bujwid-kurek@uj.edu.pl.

z funkcjonowaniem demokratycznych instytucji, przestrzeganiem norm i procedur. Przyczyn takiego stanu rzeczy upatruje się w postawach i zachowaniach zarówno rządzących jak i społeczeństwa.

Abstract: *The purpose of the article was an attempt to answer 4 fundamental questions: of "distorted democracy" and "transitional/hybrid regime" are to each other, secondly; which of the Balkan states are stigmatized by the phenomenon of "distorted democracy" and their political system is assessed as a transitional/hybrid regime, thirdly; whether it is possible to establish a common situational context for these countries that influences the assessment of the democratization of the transforming political systems, fourthly; what are the reasons for this state of affairs. For this purpose, the Freedom House Nations in Transit Reports from 2021, 2022 and 2023 were analyzed regarding the Balkan countries characterized by a transitional/hybrid regime in alphabetical order: Albania, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Kosovo, North Macedonia and Serbia. These reports clearly confirm the presence of phenomena that significantly weaken the democratization process of the Balkan countries, which is called "distorted democracy", which is an inherent feature of transitional/hybrid regimes. The situational context for the analyzed countries is almost the same. There are still problems with the functioning of democratic institutions, compliance with norms and procedures, as well as a lack of acceptance expressed in attitudes and behaviors by both those in power and society.*

Wprowadzenie

Wybór tematu bynajmniej nie jest przypadkowy. Inspiracją do jego podjęcia są wieloletnie badania i obserwacja kontekstu sytuacyjnego szczególnie tych państw, które zalicza się do grona znajdujących się w procesie transformacji (czytaj: demokracji) ustroju politycznego. To gremium obejmuje m.in. państwa bałkańskie wywodzące się z analogicznego systemu politycznego. Stawiane wymogi dla transformacji systemu politycznego, czyli przejścia z systemu autorytarnego do demokratycznego, są wyrażone jednoznacznie, co zwykle dzieje się za pomocą katalogu zasad ustrojowych identyfikujących państwa demokratyczne *ad exemplum*: suwerenem jest Naród, demokratyczne państwo prawa, praworządność, trójpodział władz, niezależność władzy sądowniczej, pluralizm polityczny (w tym pluralizm partii politycznych), prawa człowieka i obywatela zgodne z Powszechną deklaracją praw człowieka ONZ z 10 grudnia 1948 roku, decentralizacja i samorząd terytorialny, niezależność mediów, etc. Ich realizacja w stopniu najwyższym powinna być w szczególnym zainteresowaniu każdego państwa aspirującego do osiągnięcia poziomu dojrzałej demokracji, co Juan Linz i Alfred Stepan określili mianem demokracji skonsolidowanej. Jednak, jak wynika z badań m.in. *Freedom House Nations in Transit*, w wielu państwach wskazanego regionu cel ten jest nadzwyczaj trudny

do osiągnięcia, bowiem proces demokratyzacji doświadczany jest wieloma turbulentnymi zjawiskami, które poważnie osłabiają realizację wyznaczonego celu. Dlatego też oceniając stan faktyczny przywołanego procesu najczęściej używa się określeń: „zniekształcona demokracja”, „demokracja wadliwa”, „demokracja ułomna”, „demokracja pozorna”, a ustroje polityczne państw tym naznaczone nazywane są reżimami przejściowymi/hybrydowymi. W niniejszym artykule zdecydowano się na używanie określenia „zniekształcona demokracja”.

Za główny cel badawczy przyjęto próbę udzielenia odpowiedzi na kilka pytań: jak bliskie sobie są pojęcia „zniekształcona demokracja” i „reżim przejściowy/hybrydowy”, które z państw bałkańskich stygmatyzowane są zjawiskiem „zniekształconej demokracji” a ich ustrój polityczny oceniany jest jako reżim przejściowy/hybrydowy, czy dla przywołanych państw daje się ustalić wspólny kontekst sytuacyjny, mający wpływ na ocenę demokratyzacji transformujących się systemów politycznych, jakie są przyczyny takiego stanu rzeczy. Adekwatnymi do tak postawionych pytań badawczych są następujące hipotezy:

H1: „zniekształcona demokracja” jest immanentną cechą każdego reżimu przejściowego/hybrydowego,

H2: w latach 2021, 2022, 2023 nie wszystkie państwa bałkańskie zakwalifikowane zostały do reżimu przejściowego/hybrydowego,

H3: kontekst sytuacyjny dla wziętych pod uwagę państw jest bardzo podobny,

H4: najważniejszych przyczyn takiego stanu rzeczy należy odnajdywać zarówno w „a”demokratycznych postawach i zachowaniach elity rządzącej, jak również znaczącej większości społeczeństwa.

Artykuł powstał przy pomocy metod właściwych naukom społecznym, zwłaszcza dyscyplinie nauki o polityce i administracji, najbardziej przydatnymi były: metoda studium przypadku i metoda komparatystyczna. Autorka w pełni świadomie zauważa, że choć podjęty temat nie jest zupełnie nowy, gdyż rozważań na temat transformacji (czytaj: demokratyzacji), w tym jej konsolidacji, jak też zjawisk ją osłabiających, jest bardzo wiele¹, to jednakowoż zaprojekto-

¹ Przykładowo: E. Bujwid-Kurek, *States in transformation according to political science paradigms: selected example*, [w:] S. Mladinović, A. Vuković (red.), *In honor of profesor Đorđe Tasić: life, works and echoes*, Beograd 2023, s. 169–181, patrz też: J. Wojnicki, *Autorytarne tendencje w państwach postjugosłowiańskich*, «Studia Politologiczne» 2018, vol. 47, s. 153–168; A. Antoszewski, *Współczesne teorie demokracji*, Warszawa 2016; A. Antoszewski, *Demokracja neoliberalna jako projekt polityczny*, «Przegląd Europejski» 2018, nr 2; D. Beentham, *Conditions for Democratic Consolidation*, «Review of African Political Economy» 1994, nr 21(60); M. Boogards, *How to classify hybrid regimes? Defective democracy and electoral authoritarianism*, «Democratization» 2009, nr 16(2); M.G. Brzostek, *Europa Środkowo-Wschodnia – między demokracją a autorytaryzmem*, «Acta Politica Polonia» 2017, nr 40; T. Carothers, *The End of the Transition Paradigm*, «Journal of Democracy» 2001, nr 13(1); L. Diamond, *Developing Democracy. Towards Consolidation*, Baltimore 1999; D. Epstein, R. Bates, J. Goldstone, J. Kristensen, S. O'Halloran, *Democratic*

wany temat niniejszego artykułu jest w pełni autorski i jak do chwili obecnej w identycznej formie (grudzień 2023 rok) nie doczekał się opracowania na gruncie politologicznej polskiej literatury przedmiotu.

Specyfika zjawiska „zniekształcona demokracja”²

Demokracja stanowi nie tylko ideę, lecz także, będąc istotą każdego procesu demokratyzacji transformującego się systemu politycznego, obligatoryjną powinność bycia realizowaną. Pożądane jest przecież, by państwa, które znajdują się w procesie transformacji, zadbały o jak najwyższy jej poziom, co w nomenklaturze pojęciowej politologii nazwane jest demokracją skonsolidowaną. Ma się tu na uwadze po pierwsze: „wzajemne dostosowanie się do komponentów reżimu w wymiarze normatywnym tzn. korygowania rozwiązań instytucjonalnych z okresu tranzytacji oraz wprowadzenia zasad demokratycznych do relacji między rządzącymi a opozycją czy władzami państwowymi i instytucjami nie pochodzącymi z wyborów (...)”³ oraz „malejące rozbieżności między normami demokratycznymi oraz politycznymi postawami i zachowaniami”⁴. Tak więc, choć oczekiwać by można, że niemal na każdym etapie procesu transformacji każdorazowo będziemy mieć do czynienia z systematycznie dojrzewającą formą demokratyzacji systemu, to jednakowoż, jak wynika z badań wielu niezależnych ośrodków badawczych zajmujących się przedmiotową problematyką, w tym szczególnie *Freedom House Nations in Transit*, najwyraźniej tak nie jest. W przypadku wielu państw wciąż jeszcze proces demokratyzacji napotyka na wiele barier znacząco go osłabiających. Dlatego też wspomniane państwa pozycjonuje się jako reżimy przejściowe/hybrydowe, które stygmatyzuje zjawisko „zniekształconej demokracji”, co przyjęto określać w politologicznej siatce pojęciowej jako „demokracja ułomna”. Zatem „zniekształcona demokracja” oznacza stan rzeczy cechujący się tym, że instytucje demokratyczne tylko pozornie sprawują władzę, bowiem w rzeczywistości to najczęściej nieformalne, zakulisowe czynniki wywierają wpływ na demokra-

Transitions, «American Journal of Political Science» 2006, nr 50(3); S. Levitsky, L. Way, *Competitive authoritarianism: Hybrid regimes after the Cold War*, New York 2010; J. Linz, A. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore 1996; A. Szymański, *Podejścia teoretyczne do badania demokratyzacji i autokracji na poziomie lokalnym i regionalnym*, «Polityka i Społeczeństwo» 2020, nr 2(18).

² L. Diamond, M. Plattner, Y. Chu, H. Tien (red.), *Consolidating Third Wave Democracies. Themes and Perspectives*, Baltimore 1997, passim.

³ A. Antoszewski, *Współczesne teorie...*, s. 180.

⁴ Tamże, s. 181.

tycznie wybrane organy, kontrolując je przy pomocy nie zawsze zgodnych z prawem metod, form, sposobów oraz narzędzi. Taki system sprawia tylko wrażenie państwa demokratycznego – nadal Naród jest suwerenem, istnieje pluralizm polityczny, przeprowadzane są wybory, jednak *de facto* władza należy do wąskiej (zolitarchizowanej) grupy wpływów, która decyduje o najistotniejszych dla państwa sprawach w sposób pozbawiony demokratycznego instrumentarium. Bardzo często przyczyną „zdeformowanej demokracji” jest niedojrzałość państwa, brak odpowiednich struktur tak politycznych, jak i gospodarczych, koniecznych do przyjęcia demokracji w pełnym tego słowa znaczeniu. Przyczyn takiego niełaskawego dla demokratyzacji stanu rzeczy poszukiwać też należy w skutkach zakrojonego na szeroką skalę kryzysu zarówno politycznego, jak również gospodarczego, co poza wszelką wątpliwość sprzyja anarchii. Tak więc zjawisko „zniekształconej demokracji” jest obecne wtedy, gdy występują nieprawidłowości w procesie demokratyzacji oraz gdy istnieje zbyt wiele czynników osłabiających demokratyczną konsolidację, która powinna być naturalnym etapem demokratyzacji systemu politycznego. Symptomami takiej rzeczywistości są m.in.: uchybienia w procedurze wyborczej, manipulowanie przy uchwalaniu i zmianie nadrzędnego aktu prawnego, jakim jest konstytucja, występują problemy tak z instytucjonalizacją systemu partyjnego (czytaj: jego trwałością powtarzalnością, przewidywalnością), jak i z przestrzeganiem monteskiuszowskiej zasady trójpodziału władz. W przedłożonym zakresie największe zastrzeżenia budzi niezależność władzy sądowniczej. Występują ponadto problemy z przestrzeganiem wolności mediów, jak również z niezależnością organizacji *non-profit*⁵. Mając na uwadze powyższe, poza wszelką wątpliwość ważne jest zwrócenie uwagi na zjawisko jakości demokratyzacji, gdyż poza wszystkim stanowi to przecież decydującą determinantę konsolidacji demokracji. W tym miejscu najbardziej przydatny wydaje się być paradygmat autorstwa Leonardo Morlino, który mając na względzie jakość demokracji, wskazywał na trzy zasadnicze segmenty, po pierwsze, procedury, szczególnie podkreślając wagę aspektu proceduralnej demokracji przedstawicielskiej, po drugie, treści, istotą których jest odpowiedź na pytanie o wolności i równość zarówno pojedynczych obywateli, jak i stowarzyszeń, po trzecie, rezultaty czyli zwrócenie uwagi na zagadnienie legitymizacji demokratycznego reżimu politycznego⁶.

⁵ A. Antoszewski, *Współczesne teorie...*, s. 191 i n. Patrz też: A. Szymański, *Podejścia teoretyczne...*, s. 60.

⁶ L. Morlino, *Changes for Democracy. Astors, Structures, Processes*, New York 2011, *passim*. Patrz też: A. Szymański, *Podejścia teoretyczne...*, s. 61.

Istota reżimu przejściowego/hybrydowego⁷

Reżim (fr. *regime*, w języku łac. *regimen* = władza). Jednym z wyjaśnień powyższego pojęcia jest system rządów, władzy⁸. W przywoływanym źródle zwraca się uwagę m.in. na pejoratywne znaczenie wspomnianego pojęcia. Nie zawsze jednak tak jest. Przecież reżimy skonsolidowane czy semi-skonsolidowane posiadają pozytywne znaczenie. Natomiast zgodzić się należy z pejoratywnym jego znaczeniem w przypadku reżimu przejściowego/hybrydowego. Często reżim występuje z dodanym doń przymiotnikiem „polityczny” co szczególnie w wąskim znaczeniu oznacza wzajemne, faktyczne relacje zachodzące między legislaturą (władzą ustawodawczą) i egzekutywą (władzą wykonawczą), jak również wpływającymi na nie czynnikami. W nieco szerszej perspektywie zwraca się nadto uwagę na przestrzeganie praw obywatelskich, mechanizmy kontroli władzy i aktualnie obowiązujące normy społeczne. W opinii Andrzeja Antoszewskiego jednym z głównych wyznaczników demokracji (autokracji) reżimu politycznego są procedury, do których zaliczył „(...) tajność głosowania, regularność odbywających się elekcji, uznanie swobody działania i faktyczny dostęp do stowarzyszeń oraz odpowiedzialność egzekutywy przed innymi podmiotami władzy wykonawczej”⁹. Współcześnie istnieją państwa cechujące się „pełną”, „dojrzałą”, „skonsolidowaną” demokracją. Są i takie, które stygmatyzuje się demokracją „niepełną”, „kierowaną”, „sterowaną”, „pół-demokracją”, „demokracją delegacyjną”¹⁰, „anokracją”¹¹, „demokracją niedojrzałą”, „nieskonsolidowaną”, „nadzorowaną/kuratorską”¹², „nadzorowaną”¹³, „partiokra-

⁷ Nazwa została przyjęta z *Raportów Freedom House Nations in Transit*. W literaturze przedmiotu spotykamy się też z nazwą „reżim hybrydalny”; jednak nie jest intencją autorki rozstrzygnięcie poprawności używania nazewnictwa.

⁸ J. Tokarski (red.), *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1980, s. 650. Ciekawym spostrzeżeniem jest fakt, że choć pojęcie to wydaje się być kluczowe w politologicznej siatce pojęciowej, to jednakowoż na próżno szukać jego wyjaśnienia w politologicznej literaturze encyklopedyczno-słownikowej.

⁹ A. Antoszewski, *Reżim polityczny*, [w:] A.W. Jabłoński, L. Sobkowiak (red.), *Studia z teorii polityki*, t. 1, Wrocław 1999, s. 93.

¹⁰ Według *Guillermo O'Donnella*, patrz: D. Mikucka-Wójtowicz, *Transformacja ustrojowa w państwach Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej – geneza, uwarunkowania, przebieg procesu. Uwagi teoretyczne*, [w:] E. Bujwid-Kurek, D. Mikucka-Wójtowicz (red.), *Transformacja ustroju politycznego wybranych państw Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej*, Kraków 2015, s. 48.

¹¹ M. Prokop, *Typologia reżimów hybrydalnych. Ujęcie teoretyczno-metodologiczne*, «Historia i Polityka» 2017, vol. 21(28), s. 35.

¹² Wg *Wolfgang Merkel*, patrz: D. Mikucka-Wójtowicz, *Transformacja...*, s. 48.

¹³ Według *Stephena Lewitskyego* i *Lucasa A. Waya*, patrz: S. Lewitsky, L.A. Way, *The Rise of Competitive Authoritarianism*, «Journal of Democracy» 2002, t. 13, nr 2, s. 52.

cją¹⁴, „zdeformowaną”¹⁵, „zniekształconą”, co cechuje reżim przejściowy/hybrydowy. Warto zauważyć, że zazwyczaj reżimy powyższe występują w państwach postautokratycznych, w których rozpoczęty został proces transformacji (demokratyzacji) systemu politycznego, jednak w wyniku rywalizacyjnych wyborów wygrały partie polityczne wracające do rozwiązań autorytarnych, istnieją procedury demokratyczne np. cykliczne wybory, jednakowoż brakuje rywalizacyjności, dodatkowo często naruszane są prawa obywatelskie, szczególnie prawo do zrzeszania się i wolność słowa. Zatem reżim przejściowy/hybrydowy wiąże się z balansowaniem na granicy pomiędzy demokracją *sensu stricto* a przejawami autorytaryzmu, „kiedy państwo wyzbywa się cech i mechanizmów właściwych dla reżimów autorytarnych jednocześnie adaptując zasady demokratyczne”¹⁶, co jak wynika z praktyki, udaje się realizować z różnym skutkiem.

Zjawisko „zniekształconej demokracji” w reżimie przejściowym/hybrydowym egzemplifikacja

Mając na względzie wyłącznie państwa bałkańskie o reżimie przejściowym/hybrydowym wydaje się za słuszne zwrócenie uwagi na kontekst sytuacyjny pomocny w odszukaniu przykładów potwierdzających występującego zjawiska „zniekształconej demokracji”. Z raportów *Freedom House Nations in Transit z lat 2021, 2022, 2023* w przypadku każdego państwa poddanego analizie wskazuje się na wiele nieprawidłowości osłabiających proces demokratyzacji systemu politycznego, co z całą pewnością świadczy o deformowaniu demokracji.

Albania jest państwem, które uznane zostało w raportach opracowanych przez *Freedom House Nations in Transit 2023* za reżim przejściowy/hybrydowy, uzyskując w latach 2021¹⁷, 2022¹⁸ i 2023 roku niezmiennie notę 46/100¹⁹. Choć czyni nieznaczne postępy w „staniu się” w pełni dojrzałą, skonsolidowaną demokracją, to jednak wciąż jest doświadczana wieloma zjawiskami, które ją zdecydowanie osłabiają. W raporcie *Freedom House Nations in Transit z 2023 roku* wskazano m.in. na fakt mówiący o tym, że większość albańskich

¹⁴ Wg Atilla Agha, patrz: A. Agh, *The Politics of Central Europe*, London-Thousand Oaks-New Delhi 1998, s. 11.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Tamże, s. 35.

¹⁷ *Albania Freedom House Nations in Transit 2021*, <https://freedomhouse.org/country/albania/nations-transit/2021> (1.12.2023).

¹⁸ *Albania Freedom House Nations in Transit 2022*, <https://freedomhouse.org/country/albania/nations-transit/2022> (1.12.2023).

¹⁹ *Albania Freedom House Nations in Transit 2023*, <https://freedomhouse.org/country/albania/nations-transit/2023> (23.11.2023).

przywódców politycznych pozostaje wrogo nastawiona do liberalnych wartości demokratycznych oraz nie wykazuje zrozumienia dla wagi, a także znaczenia prawa i praworządności; większość partii politycznych jest zdominowana przez „żelaznych” przywódców, co przejawiało się m.in. w sposobie wyboru kandydatów w wyborach lokalnych w 2023 roku²⁰, nie chroni się dziennikarzy i wolnej prasy²¹. Wiele instytucji publicznych pozostaje dysfunkcyjnych ze względu na powszechną korupcję i bezkarność, podważanie demokracji i praworządności²². Mimo że Albania na ogół przestrzega międzynarodowe postanowienia w kwestii praw człowieka, to jednak ewidentnie ma problemy z przestrzeganiem praw podstawowych, co potwierdza fakt, że zarówno kobiety, osoby LGBT+, Romowie i Egipcjanie nie otrzymując żadnej pomocy ze strony państwa, wręcz przeciwnie, często są narażeni na działania dyskryminujące²³.

Bośnia i Hercegowina (BiH) stanowi państwo bałkańskie zaliczone do reżimu przejściowego/hybrydowego. W tym jednak przypadku obserwujemy ciekawe zjawisko: w roku 2021 BiH uzyskała ocenę 38/100²⁴, w kolejnym 2022 roku ocena została podwyższona i wyniosła 39/100²⁵, natomiast w roku 2023 jest ona niższa od poprzednio przyznanej i została uplasowana na poziomie 37/100²⁶. Przyczyn przywołanego stanu rzeczy szukać należy w słabości przemian demokratycznych pomimo znacznego zaangażowania się w proces demokratyzacji społeczności międzynarodowej. Wciąż jeszcze ma miejsce niewłaściwe zarządzanie na poziomie subnarodowym. Nieprawidłowości odnotowane zostały w wyborach parlamentarnych, które odbywały się w październiku 2022 roku, choć były one przeprowadzone w warunkach demokratycznych, to jednakże przy znaczącym udziale nieformalnych wpływów partii rządzących, a nawet pełnej kontroli nad lokalnymi komitetami wyborczymi²⁷. Wśród wielu zjawisk potwierdzających słabość demokracji wymienia się m.in.: słabe funkcjonowanie sądownictwa, brak reformy wymiaru sprawiedliwości, co niekorzystnie wpływa na walkę z korupcją i przestępczością zorganizowaną²⁸. Głównym problemem w BiH jest brak przestrzegania równości i praw narodów wcho-

²⁰ *Albania w 2023 r.: Wybory lokalne i los opozycji*, Balkan Insight, 16 stycznia 2023, <https://balkaninsight.com/2023/01/16/albania-w23-local-elections-an...> (1.12.2023).

²¹ <https://freedomhouse.org/country/albania/nations-transit/2023>, strona 3 z 18 (1.12.2023).

²² Tamże, s. 4 i 11 z 18.

²³ Tamże, s. 10 i 13–16 z 18.

²⁴ *Bośnia i Hercegowina Freedom House Nations in Transit 2021*, <https://freedomhouse.org/country/bosnia-and-herzegovina/nations-transit/2021> (2.12.2023).

²⁵ *Bośnia i Hercegowina Freedom House Nations in Transit 2022*, <https://freedomhouse.org/country/bosnia-and-herzegovina/nations-transit/2022> (2.12.2023).

²⁶ *Bośnia i Hercegowina Raport Freedom House Nations in Transit 2023*, <https://freedomhouse.org/country/bosnia-and-herzegovina/nations-transit/2023> (23.11.2023).

²⁷ Tamże, s. 2 i 3 z 20.

²⁸ Tamże, s. 4 z 20.

dzących w skład państwa pluralnoetnicznego²⁹. Wybory na ogół są wolne, jednak wciąż jeszcze dostrzega się dyskryminację mniejszości narodowych³⁰. Wskazuje się na kontrolę mediów przez partie rządzące. Dużym problemem jest również powszechny brak niezawisłości sędziowskiej³¹. Dyskryminacja ze względu na płeć, przemoc domowa, pozostają głównymi kwestiami wciąż jeszcze ignorowanymi przez społeczeństwo³².

Czarnogóra to państwo o reżimie przejściowym/hybrydowym, *per analogiam*, jak w przypadku Albanii. Oceny reżimu politycznego w kolejno branych pod uwagę latach nie ulegają zmianie, wynosząc 47/100³³. Problemy szkodziące demokracji obejmują wciąż nieprzestrzeganie wolności mediów, czego dowodzą częste ataki na dziennikarzy i utrzymujące się przypadki nadużyć. Nadto brakuje reform systemowych regulujących samorządność lokalną. Nie funkcjonują instytucje wymiaru sprawiedliwości spowodowane brakiem wypracowania konsensusu przez partie polityczne w kwestii obsady stanowisk, co ma szczególnie wpływ na zakłócenie działania Sądu Konstytucyjnego oraz Sądu Najwyższego³⁴. Pomimo że podjęta została „deklaratywna” walka z korupcją i przestępczością zorganizowaną, to wciąż zauważalna jest nadzwyczajna krnąbrność w realizacji omawianego przedsięwzięcia³⁵.

Kolejne państwo zaliczane do reżimu przejściowego/hybrydowego stanowi Kosowo, którego reżim polityczny w roku 2021 oceniono na 36/100³⁶. Ocena wynosząca w roku 2022 38/100³⁷ w niezmienionej postaci została utrzymana w kolejnym – 2023 roku. Zjawiskami stojącymi na przeszkodzie demokratyzacji były m.in. oskarżanie czołowych polityków o ingerowanie w sądownictwo, co rzecz jasna stanowi rażący kazus braku niezależności władzy sądowniczej. Odnotowuje się, co bynajmniej nie należy do rzadkości, liczne przypadki przemocy seksualnej³⁸. Osoby LGBT+ znajdują się w trudnym położeniu,

²⁹ Tamże, s. 5 z 20.

³⁰ Tamże, s. 6 z 20.

³¹ Tamże.

³² Tamże, s. 5 i 6 z 20.

³³ *Czarnogóra Raport Freedom House Nations in Transit 2021*, <https://freedomhouse.org/country/montenegro/nations-transit/2021> (2.12.2023) i *Raport Freedom House Nations in Transit 2022*, <https://freedomhouse.org/country/montenegro/nations-transit/2022> (2.12.2023).

³⁴ *Czarnogóra Raport Freedom House Nations in Transit 2023*, <https://freedomhouse.org/country/montenegro/nations-transit/2023>, s. 2 z 24 (23.11.2023).

³⁵ Tamże, s. 5 z 24.

³⁶ *Kosowo Raport Freedom House Nations in Transit 2021*, <https://freedomhouse.org/country/kosovo/nations-transit/2021> (5.12.2023).

³⁷ *Kosowo Raport Freedom House Nations in Transit 2023*, <https://freedomhouse.org/country/kosovo/nations-transit> (23.11.2023).

³⁸ Tamże, s. 5 z 18.

szczególnie pod tym względem jest dotkliwa sytuacja na obszarach wiejskich i w mniejszych miastach. Dlatego też wiele osób zmuszonych jest prosić o pomoc organizacje pozarządowe w zakresie np. schronienia czy zatrudnienia³⁹. Wciąż jeszcze niezależność mediów pozostawia wiele do życzenia, w tym np. kwestia zagwarantowania bezpiecznych warunków pracy dziennikarzom⁴⁰. Kwestią nadzwyczaj trudną do rozwiązania dzielącą Kosowo i Serbię, od momentu ogłoszenia deklaracji niepodległości przez Kosowo w lutym 2008 roku, jest wypracowanie konsensusu w kwestii nie tylko statusu tego bałkańskiego państwa, lecz także pozycji wszystkich gmin serbskich położonych na terytorium Kosowa. W tym względzie nader problematyczna, dlatego kontestowana przez Kosowo, jest m.in. kwestia utworzenia Stowarzyszenia Gmin Serbskich zawarta w porozumieniu brukselskim z 2013 roku między Belgradem a Prisztiną⁴¹.

Wśród państw bałkańskich państwem o reżimie przejściowym/hybrydowym jest również Macedonia Północna, która w latach 2021 i 2022 uzyskała identyczny wynik wynoszący 47/100⁴², natomiast w roku 2023 ocena jest wyższa i wynosi 48/100⁴³. Zjawiskami osłabiającymi demokrację są m.in.: eskalująca polaryzacja między rządem a opozycją, uniemożliwiająca wypracowanie konsensusu w ważnych sprawach państwowych⁴⁴. Przykładowo, główną kwestią sporną między rządem a opozycją był wybór nowych sędziów Trybunału Konstytucyjnego⁴⁵. Pomimo że dostrzega się aktywność obywateli w wielu obszarach polityki, to jednak brakuje znaczącej poprawy w finansowaniu organizacji społeczeństwa obywatelskiego, co stanowi poważną barierą stojącą na przeszkodzie ich funkcjonowania⁴⁶. Zwraca się również uwagę, że chociaż przestrzeganie wolności słowa i mediów od czasu obalenia rządów Nikoli Grujevskiego poprawiło się, to jednak media ciągle doświadczają silnych wpływów ze strony zarówno polityków, jak i biznesu⁴⁷. Z jednej strony

³⁹ Tamże, s. 4 z 18.

⁴⁰ Tamże, s. 6 z 18.

⁴¹ Serbia jest zainteresowana jak najszybszym wdrożeniem tego porozumienia, podczas gdy Kosowo jest temu niechętnie, postrzega Stowarzyszenie jako zagrażające naruszeniem konstytucji i podważające wieloetniczny charakter państwa, patrz: tamże.

⁴² *Macedonia Północna Raport Freedom House Nations in Transit 2021*, <https://freedomhouse.org/country/north-macedonia/nations-transit/2021> (3.12.2023) i *Raport Freedom House Nations in Transit 2022*, <https://freedomhouse.org/country/north-macedonia/nations-transit/2022> (3.12.2023).

⁴³ *Macedonia Północna Raport Freedom House Nations in Transit 2023*, <https://freedomhouse.org/country/north-macedonia/nations-transit/2023> (23.11.2023).

⁴⁴ Tamże, s. 2 i 5 z 20.

⁴⁵ Tamże, s. 6 z 20.

⁴⁶ Tamże, s. 3 z 20.

⁴⁷ Tamże, s. 4 z 20.

wskazuje się na niewystarczającą niezależność, brak dostatecznego finansowania władzy sądowniczej, z drugiej zaś strony podkreśla się cechy pozytywne, podając przykład zakończenia wielu przełomowych procesów toczonych przeciwko byłym wysokim urzędnikom, np. byłemu premierowi N. Grujevkiemu⁴⁸, co poza wszelką wątpliwość świadczy o poprawie i wzmocnieniu autonomii władzy sądowniczej. Państwo macedońskie od czasu uzyskania niepodległości nieustannie zmaga się z nader patologicznym zjawiskiem, jakim jest korupcja. Najbardziej newralgicznymi obszarami są w tym zakresie przede wszystkim zamówienia publiczne, finansowanie i kampanie partyjne oraz uprawnienia dyskrecyjne w zakresie wydawania zezwoleń i licencji. Niepokój wzbudza również zatrudnienie, które nierzadko uzależnione zostaje od przynależności do konkretnego ugrupowania czy nepotyzm⁴⁹. Warto zauważyć, że w 2022 roku Państwowa Komisja ds. Zapobiegania Korupcji przejawiała szczególną aktywność w gromadzeniu dowodów korupcji, jednakże brakuje mechanizmów wykonawczych, co *de facto* uniemożliwiło skuteczne zajęcie się tą sprawą⁵⁰. Również Prokuratura ds. Przystępczości Zorganizowanej i Korupcji wykazała zainteresowanie walką z korupcją, jednak w tym przypadku przeszkodą jest brak finansowania, niewystarczająca liczba pracowników oraz kontrowersje wokół aktualnego prokuratora, co uniemożliwiło przeprowadzenie niezbędnych reform w 2022 roku⁵¹.

Ostatnie poddane analizie państwo bałkańskie, znajdujące się w procesie transformacji systemowej, a które zaliczono do reżimu przejściowego/hybrydowego, to Serbia, która w roku 2021 otrzymała ocenę 46/100⁵², rok później ocena została wzmocniona i była równa 48/100⁵³, a z kolei w 2023 roku ocena została znacząco obniżona i wyniosła 46/100⁵⁴, powracając do poziomu z roku 2021. Zjawiskami przeszkadzającymi rozwojowi demokratyzacji nieprzerwanie są kwestie związane z nieprzestrzeganiem wolności mediów, które zostały zdominowane przez państwowy Telekom⁵⁵. Społeczeństwo obywatelskie i niezależne media działają w nieprzyjemnej atmosferze, w której powszechnym zjawiskiem są kampanie przeciwko organizacjom, bądź pojedynczym osobom, organizo-

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Tamże, s. 5 z 20.

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ Tamże.

⁵² *Serbia Raport Freedom House Nations in Transit 2021*, <https://freedomhouse.org/country/serbia/nations-transit/2021> (4.12.2023).

⁵³ *Serbia Raport Freedom House Nations in Transit 2022*, <https://freedomhouse.org/country/serbia/nations-transit/2022> (4.12.2023).

⁵⁴ *Serbia Raport Freedom House Nations in Transit 2023*, <https://freedomhouse.org/country/serbia/nations-transit/2023> (23.11.2023).

⁵⁵ Tamże, s. 3 z 20.

wane przez rządzących oraz prorządowe media. Wciąż zauważalne jest zjawisko zastraszania demonstrantów, np. protestujących przeciwko ograniczaniu wolności zgromadzeń i praw osób LGBT+. Warto zauważyć, że w Serbii, jak w żadnym innym państwie bałkańskim, wojna w Ukrainie i żądania zastosowania sankcji wobec Rosji (czytaj: agresora) ze strony Unii Europejskiej wśród znacznej części społeczeństwa doprowadziło do wystąpień prorosyjskich i proputinowskich. Eskalacja prawicowego ekstremizmu doprowadziła do gróźb wobec dziennikarzy, którzy przekazywali informacje o wojnie⁵⁶. Wskazuje się również na istniejący problem występujący w walce rządu z przestępczością, która jest związana z walkami wewnętrznymi w dotychczasowej koalicji rządzącej⁵⁷. Wciąż jeszcze odnotowuje się znaczne opóźnienia w reformach dotyczących walki z korupcją, co należy uznać za niepokojące, bo świadczy o powiązaniach między urzędnikami rządowymi a przestępczością zorganizowaną⁵⁸.

W poniżej zamieszczonej tabeli znajduje się zestawienie analizowanych państw z sumaryczną oceną reżimu politycznego w latach 2021, 2022 i 2023.

Tabela 1. Państwa bałkańskie o reżimie przejściowym/hybrydowym w ocenie raportów *Freedom House Nations in Transit* z lat 2021, 2022, 2023

Geograficzna nazwa państwa	Ocena reżimu politycznego		
	2021	2022	2023
1. Albania	46/100	46/100	46/100
2. Bośnia i Hercegowina	38/100	39/100	37/100
3. Czarnogóra	47/100	47/100	47/100
4. Kosowo	36/100	38/100	38/100
5. Macedonia Północna	47/100	47/100	48/100
6. Serbia	46/100	48/100	46/100

Źródło: opracowanie własne na podstawie cytowanych Raportów *Freedom House Nations in Transit* z 2021, 2022 i 2023 roku (patrz: przypisy i bibliografia).

Z powyższego zestawienia wynika, że od trzech lat Albania i Czarnogóra utrzymują identyczne oceny: Albania 46/100, Czarnogóra 47/100. Macedonii Północnej udało się podnieść ocenę, która w roku 2023 wynosi 48/100, Kosowo utrzymało ocenę, od dwóch lat wynoszącą 38/100. Ciekawymi przypadkami są natomiast Bośnia i Hercegowina oraz Serbia, w obu przypadkach

⁵⁶ Sondáže po raz pierwszy wykazały, że ponad 50% obywateli Serbii jest przeciwnych członkostwu w UE, patrz: tamże, s. 4 z 20.

⁵⁷ Tamże, s. 5 z 20.

⁵⁸ Tamże.

oceny zostały obniżone w porównaniu z rokiem poprzednim o dwa punkty. Bośnia i Hercegowina plasuje się na poziomie 37/100, a Serbia otrzymuje notę 46/100.

W kontekście prowadzonych rozważań nie bez znaczenia jest wynik demokracji⁵⁹, co w branych pod uwagę raportach *Freedom House Nations in Transit* jest wykazywane na skali od 1 do 7, gdzie liczba 7 oznacza najwyższy poziom postępu demokratycznego, a liczba 1 najniższy. Poniżej zamieszczona tabela obrazuje analizowane wyniki przyporządkowane każdemu państwu bałkańskiemu.

Tabela 2. Wynik demokracji w ocenie raportów *Freedom House Nations in Transit* z lat 2021, 2022, 2023

Geograficzna nazwa państwa	Wynik demokracji		
	2021	2022	2023
Albania	3,75/7	3,75/7	3,79/7
Bośnia i Hercegowina	3,36/7	3,29/7	3,21/7
Czarnogóra	3,82/7	3,82/7	3,82/7
Kosowo	3,14/7	3,25/7	3,29/7
Macedonia Północna	3,82/7	3,82/7	3,86/7
Serbia	3,89/7	3,79/7	3,79/7

Źródło: opracowanie własne na podstawie cytowanych Raportów *Freedom House Nations in Transit* z 2021, 2022 i 2023 roku (patrz: przypisy i bibliografia).

⁵⁹ Demokracja mierzona jest pod względem siedmiu kryteriów: (1) aparat państwowy (rząd) szczególnie uwzględniając demokratyczny charakter rządów oraz niezależność, skuteczność i odpowiedzialność władzy ustawodawczej i wykonawczej, (2) proces wyborczy – badając przebieg wyborów parlamentarnych, procedury wyborcze, funkcjonowanie systemu wielopartyjnego oraz udział społeczeństwa w procesie politycznym (wyborczym), (3) społeczeństwo obywatelskie – ocenia się zdolności organizacyjne i stabilność finansową sektora obywatelskiego, środowisko prawne i polityczne, w którym działa, funkcjonowanie związków zawodowych, udział grup interesu w procesie politycznym, (4) niezależne media – analizie podana została wolność prasy, w tym ustawy o zniesławieniu, nękanie dziennikarzy i niezależność redakcji, finansowanie mediów publicznych i niezależnej prasy prywatnej, (5) lokalne rządy demokratyczne w tym przypadku oceniano stopień decentralizacji władzy, obowiązki, wybory i kompetencje organów samorządowych oraz transparentność i odpowiedzialność władz lokalnych, (6) sądownictwo i niezależność sądów, oceniano ochronę konstytucyjną i ochronę praw człowieka, niezależność sądów, status praw mniejszości etnicznych, gwarancje równości wobec prawa oraz przestrzeganie orzeczeń sądowych, (7) korupcja – analizowano walkę z korupcją, biorąc pod uwagę interesy biznesowe najważniejszych decydentów w państwie, ujawnienie informacji finansowych etc., patrz: cytowane raporty *Freedom House Nations in Transit* 2021, 2022 i 2023.

Powyższe zestawienie pozwala na jednoznaczne ustalenia: pod względem oceny demokracji wyliczonej przez *Freedom House Nations in Transit* wyróżnia się Czarnogóra, która nie tylko uzyskała najwyższą ocenę, lecz także od trzech lat ją utrzymuje na niezmiennym poziomie tj. 3,82/7. Podobna sytuacja charakteryzuje również Albanię, z zaledwie 0,04/7 różnicą w 2023 roku, Macedonię Północną – w tym przypadku różnica wynosi również 0,04/7, zupełnie podobnie w Kosowie – 0,04/7, choć w stosunku do roku 2021 jest to różnica wynosząca 0,15/7. Serbia pod tym względem od dwóch lat utrzymuje się na niezmiennym wynoszącym 3,79/7. Natomiast Bośnia i Hercegowina stanowi przypadek państwa, gdzie ocena demokracji systematycznie od 2021 roku się obniża. W 2022 roku było to na poziomie 0,07/7, a w 2023 porównując z 2021 roku na poziomie 0,15/7. Pod względem oceny demokracji najlepszy wynik odnotowuje Czarnogóra.

Konkluzje

Przeprowadzona analiza bezsprzecznie utwierdza nas w przekonaniu o występującym zjawisku „znieskształconej demokracji”, znacząco osłabiającym proces demokratyzacji państw bałkańskich. Uwzględnione w analizie raporty *Freedom House Nations in Transit* z trzech ostatnich lat: 2021, 2022, 2023 potwierdzają, że „znieskształcona demokracja” i reżim przejściowy/hybrydowy stanowią zjawiska bardzo sobie bliskie. Co więcej, mamy do czynienia z zauważalną prawidłowością: zjawisko „znieskształconej demokracji” jest immanentnie związane z reżimem przejściowym/hybrydowym. Wśród państw bałkańskich tylko Albania, Bośnia i Hercegowina, Czarnogóra, Kosowo, Macedonia Północna oraz Serbia zaliczone zostały do reżimu przejściowego/hybrydowego. W przywołanych państwach istnieje analogiczny katalog zjawisk mający osłabiający wpływ na proces demokratyzacji, powodujący niestabilność systemu demokratycznego. Generalnie rzecz ujmując, wciąż istnieją problemy z funkcjonowaniem demokratycznych instytucji oraz przestrzeganiem norm i procedur⁶⁰ właściwych systemowi demokratycznemu. W opinii autorki, w poddanych analizie państwach bałkańskich obserwuje się „a”demokratyczne zachowania zarówno elit rządzących, jak również znaczącej części społeczeństwa. I choć można by

⁶⁰ L. Diamont, M. Plattner, Y. Chu, H. Tien (red.), *Consolidating Third Wave Democracies. Themes and Perspectives*, Baltimore 1997, passim. Wprawdzie autorzy głównie zwracali uwagę na istotę demokracji skonsolidowanej twierdząc, że o tym świadczy stabilność reżimu demokratycznego, to jednak bazując na opiniach wyrażonych w tekście, mamy do czynienia ze swoistą reinterpretacją, stosując ją do niedojrzałej, niestabilnej, po prostu „znieskształconej demokracji”.

oczekiwać, że wraz z upływem lat, dojrzewanie demokracji będzie przybie-
rało na znaczeniu, to jednak zjawisko takie nie występuje, co wystarczająco
potwierdzają oceny wyrażone w analizowanych raportach. Szczególnie ważna
w oglądzie politologicznym jest kwestia trwałości czy raczej odwrócenia pro-
cesu demokratyzacji. Obserwując analogiczny kontekst sytuacyjny we wszy-
stkich państwach bałkańskich o reżimach przejściowych/hybrydowych nazna-
czonych zjawiskiem „zniekształconej demokracji”, nie mogą uspakajać niskie
oceny poziomu demokracji utrzymujące się w ostatnich latach (2021–2023).
Utrwalający się opisywany stan rzeczy wzbudza niepokój, gdyż w krótkim cza-
sie może potwierdzić realne odwrócenie wektora przemian demokratycznych
systemu politycznego.

Bibliografia

- Agh A., *The Politics of Central Europe*, London–Thousand Oaks–New Delhi 1998.
- „Albania w 2023 r.: Wybory lokalne i los opozycji” *Balkan Insight*, 16 stycznia 2023, <https://balkaninsight.com/2023/01/16/albania-w23-local-elections-an> (1.12.2023).
- Albania Freedom House Nations in Transit 2022*, <https://freedomhouse.org/country/albania/nations-transit/2021> (1.12.2023).
- Albania Freedom House Nations in Transit 2022*, <https://freedomhouse.org/country/albania/nations-transit/2022> (1.12.2023).
- Albania Freedom House Nations in Transit 2023*, <https://freedomhouse.org/country/albania/nations-transit/2023> (23.11.2023).
- Antoszewski A., *Reżim polityczny*, [w:] A.W. Jabłoński, L. Sobkowiak (red.), *Studia z teorii polityki*, t. 1, Wrocław 1999.
- Antoszewski A., *Współczesne teorie demokracji*, Warszawa 2016.
- Antoszewski A., *Demokracja neoliberalna jako projekt polityczny*, «Przegląd Europejski» 2018, nr 2.
- Antwi-Boasiako K.B., Csanyi P. (red.), *The Theories of Decentralization and Local Government: Implementation, Implications and Realities. A Global Perspective*, Nacogdoches 2015.
- Beentham D., *Conditions for Democratic Consolidation*, «Review of African Political Economy» 1994, vol. 21, lss. 60.
- Boogards M., *How to classify hybrid regimes? Defective democracy and electoral authoritarianism* «Democratization» 2009, nr 16(2).
- Bośnia i Hercegowina Freedom House Nations in Transit 2021*, <https://freedomhouse.org/country/bosnia-and-herzegovina/nations-transit/2021> (2.12.2023).
- Bośnia i Hercegowina Freedom House Nations in Transit 2022*, <https://freedomhouse.org/country/bosnia-and-herzegovina/nations-transit/2022> (2.12.2023).
- Bośnia i Hercegowina Raport Freedom House Nations in Transit 2023*, <https://freedomhouse.org/country/bosnia-and-herzegovina/nations-transit/2023> (23.11.2023).
- Brzostek M.G., *Europa Środkowo-Wschodnia – między demokracją a autorytaryzmem*, «Acta Politica Polonia» 2017, nr 40.
- Bujwid-Kurek E., *States in transformation according to politicalology paradigms: selected example*, [w:] S. Mladinović, A. Vuković (red.), *In honor of profesor Đorđe Tasić: life, works and echoes*, Beograd 2023.
- Carothers T., *The End of the Transition Paradigm*, «Journal of Democracy» 2002, nr 13(1).

- Czarnogóra Raport Freedom House Nations in Transit 2021*, <https://freedomhouse.org/country/montenegro/nations-transit/2021> (2.12.2023).
- Czarnogóra Raport Freedom House Nations in Transit 2022*, <https://freedomhouse.org/country/montenegro/nations-transit/2022> (2.12.2023).
- Czarnogóra Raport Freedom House Nations in Transit 2023*, <https://freedomhouse.org/country/montenegro/nations-transit/2023> (23.11.2023).
- Diamond L., *Developing Democracy. Towards Consolidation*, Baltimore 1999.
- Diamond L., Plattner M., Chu Y., Tien H. (red.), *Consolidating Third Wave Democracies. Themes and Perspectives*, Baltimore 1997.
- Epstein D., Bates R., Goldstone J., Kristensen J., O'Halloran S., *Democratic Transitions*, «American Journal of Political Science» 2006, nr 50(3).
- Kosowo Raport Freedom House Nations in Transit 2021*, <https://freedomhouse.org/country/kosovo/nations-transit/2021> (5.12.2023).
- Kosowo Raport Freedom House Nations in Transit 2022*, <https://freedomhouse.org/country/kosovo/nations-transit/2022> (5.12.2023).
- Kosowo Raport Freedom House Nations in Transit 2023*, <https://freedomhouse.org/country/kosovo/nations-transit> (23.11.2023).
- Levitsky S., Way L., *Competitive authoritarianism: Hybrid regimes after the Cold War*, New York 2010.
- Lewitsky S., Way L.A., *The Rise of Competitive Authoritarianism*, «Journal of Democracy» 2002, t. 13, nr 2.
- Linz J., Stepan A., *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore 1996.
- Macedonia Północna Raport Freedom House Nations in Transit 2021*, <https://freedomhouse.org/country/north-macedonia/nations-transit/2021> (3.12.2023).
- Macedonia Północna Raport Freedom House Nations in Transit 2022*, <https://freedomhouse.org/country/north-macedonia/nations-transit/2022> (3.12.2023).
- Macedonia Północna Raport Freedom House Nations in Transit 2023*, <https://freedomhouse.org/country/north-macedonia/nations-transit/2023> (23.11.2023).
- Mikucka-Wójtowicz D., *Transformacja ustrojowa w państwach Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej – geneza, uwarunkowania, przebieg procesu. Uwagi teoretyczne*, [w:] E. Bujwid-Kurek, D. Mikucka-Wójtowicz (red.), *Transformacja ustroju politycznego wybranych państw Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej*, Kraków 2015.
- Morlino L., *Changes for Democracy. Astors, Structures, Processes*, New York 2011.
- Prokop M., *Typologia reżimów hybrydalnych. Ujęcie teoretyczno-metodologiczne*, «Historia i Polityka» 2017, vol. 21(28).
- Serbia Raport Freedom House Nations in Transit 2021*, <https://freedomhouse.org/country/serbia/nations-transit/2021> (4.12.2023).
- Serbia Raport Freedom House Nations in Transit 2022*, <https://freedomhouse.org/country/serbia/nations-transit/2022> (4.12.2023).
- Serbia Raport Freedom House Nations in Transit 2023*, <https://freedomhouse.org/country/serbia/nations-transit/2023> (23.11.2023).
- Szymański A., *Podejścia teoretyczne do badania demokratyzacji i autokratyzacji na poziomie lokalnym i regionalnym*, «Polityka i Społeczeństwo» 2020, nr 2(18).
- Wojnicki J., *Autorytarne tendencje w państwach postjugosłowiańskich*, «Studia Politologiczne» 2018, vol. 47.
- Wojtaszczyk K.A., Stawarz P., Wiszniewska-Grzelak J. (red.), *Zmierzch demokracji liberalnej?*, Warszawa 2018.